

Květena Čech J. D. Ch. Pfunda (1847)

Böhmens Flora von J. D. Ch. Pfund (1847)

Radovan Hendrych

Chvatěrubská 356/16, CZ-181 00 Praha 8, Česká republika

Hendrych R. (1998): Bohemian Flora by J. D. Ch. Pfund (1847). – Preslia, Praha, 70: 271–282. [In Czech]

An almost forgotten, although historically valuable manuscript of the inedited work „Bohemian Flora“ (written in German) finished by Pfund in 1847 is reminded and briefly evaluated. Pfund was born in Hamburg in 1813, spent relatively short period in Praha (1838–1848) and then lived for many years in Alexandria. He died in Sudan in 1876.

Keywords: Pfund J. D. Ch., Bohemia, flora

Úvod

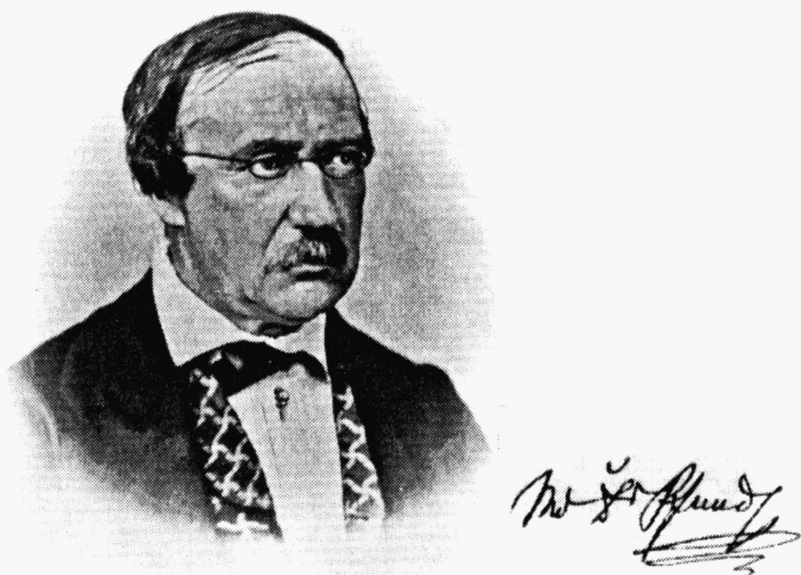
V roce 1997 proběhlo výročí ukončení díla o květeně Čech, leč, ke škodě věci, nikdy nevydaného. Rukopis se zachoval a protože o něm, stejně jako o tvůrci, mnoho zpráv není nebo jsou fragmentární a většinou jen přejímané (např. Barnhart 1965: 80, Bossert 1972: 308), může být vhodné mnohé z toho shrnout a hlavně doplnit. Jedná se o kus historie, nikoli o botanickou heuristiku; bez významu to však není, byť asi ne pro každého.

Autorem byl Johann Pfund, plným jménem Johann Daniel Christian, někdy se píšící Joannes či Johannes (obr. 1), původem Němec z Hamburku. V Čechách mnoho let nestrávil, jen mezi říjnem 1838, a začátky roku 1848. Přesto tu zanechal asi to nejcennější, co vůbec po něm zbylo, a čím by se, bylo-li by to vytištěno, v Čechách výrazně zapsal.

Květena Čech

Titulní list rukopisu, uloženého v knihovně Národního muzea v Praze (sign. VI B 33), má dobově obsáhlý název „Böhmens Flora, enthaltend alle in Böhmen bisher bekannt gewordenen, wirklich heimischen Pflanzen mit einer Erwähnung der durch Garten- oder Feldkultur eingeführten und teilweise verwilderten Gewächse“. Graficky jsou zvýrazněna první dvě slova a vedle nich též „wirklich heimischen“. Zato před slovem „Erwähnung“ je přeškrtnuto „beiläufiger“. Ukončení je vyznačeno – „Prag etc. etc. 1847“, ale datum „8. Mai“, které v té souvislosti uvádí Maiwald (1904: 192), nalézt nelze. V pravém záhlaví jinou rukou je ale připsáno datum 17. 7. 1847, včetně šifry a čísla 1139, vztahující se zřejmě k přijetí v cenzurní řízení. Proběhlo rychle, neboť cenzorovo („Janko...“?) „Imprimatur. Pragae 25. 7. 1847“ je na poslední straně. Neúspěšně se o publikování Pfund tedy pokusil krátce po ukončení rukopisu.

Je zvláštní, že schází předmluva. Zda tam původně byla, doložit nelze, neboť autorem stránky číslovány nebyly. To bylo doplněno jen zběžně, asi při předání rukopisu do knižní

Obr. 1. – Johann Daniel Christian Pfund (z *Mitteil. Geogr. Gesell. Hamburg*, 1876–1877).

Abb. 1. – Johann Daniel Christian Pfund (aus *Mitteil. Geogr. Gesell. Hamburg*, 1876–1877).

vazby (podle provedení v závěru 19. stol.). Přesto lze tvrdit, že původně tam předmluva byla. Jednak to bylo běžné a pak víme, že Pfund (1840: 3–4) i studii o rodu *Verbascum*, mnohem méně rozsáhlou, předmluvou také vybavil. Z umístění cenzurního souhlasu je však zřejmé, že rejstřík připojen nebyl, ale s jeho vyhotovením se mohlo počítat až při stránkové korektuře.

Udivující je především rozsah rukopisu, majícího 524 stran (34 × 21 cm), vyplněných do 4/7 šířky graficky koncizním textem. Zbývající 3/7 jsou hojně využity k dodatečným opravám, doplňkům apod. Průměrné množství textu na stránkách, přepočtem na tehdy nejčastější tiskový formát (21 × 12 cm), vede k zjištění, že by se jednalo o publikaci minimálně 600, snad více stran (dnešních ca 51 autorských archů). Na tu dobu u nás, pokud jde o téma, rozsah spíše mimořádný. Zvláště, když si uvědomíme, že první vydání *Analytické květeny* (Čelakovský 1879), tématicky dosti srovnatelné, mělo přibližně stejných 413 stran. Naopak z Pfundových předchůdců měli Preslové (*Presl & Presl* 1819) jen 240 stran, *Kosteletzky* (1824) pouhých 148 a jen formálně se v tom Pfundovi přibližoval *Pohl* (1809, 1814), úhrnně 575 stranami.

Z různých drobných diferencí v úpravě je zřejmé, že sepisování se dělo po malých etapách, mnohde jen po jednotlivých rodech nebo jejich skupinách, což by samo nesvědčilo, že výsledku předcházela perfektní příprava. Ostatně v těch dobách, i mnohem později, bývalo to běžné. Nejvýše lze předpokládat menší kartotéku, zřejmě Pfundem vyhotovenou a v pozůstalosti L. J. Čelakovského zjištěnou (Hendrych 1996: 147–148). Popisy jsou

CCL. Tragopogon L. Lechtbart.

735. T. maior Jac. (a. t. 29.) Aupf. Akyfen bef. u. d. Aduer knöpf künz. flöffly, fast so lang od. künzgar als d. Kpfl. fl. 8-12 löffly, die Kb. übertrauget. Die bis zum Anfanze der Blüße künzly rautförmlich. Selb. mit fallmuffelstem. Der Saftes lin., lang zügelf., weiß flöff. u. außraach. Blöff von d. u. u. d. Kpfl. locken umgeben. 2. 6. - 7. Auf bittem grafigem Sugal. Habitus d. d. flügender Bl. Selb. meist gnäufel. Blöff couau. - Tocht! 954.

736. T. pratensis L. Aupf. Akyfen bef. u. d. Aduer knöpf flöffly, fast so lang od. künzgar als d. Kpfl. fl. 8 löffly, so lang od. also. länger als d. Kb. flüßer u. d. fl. also rautförmlich. Selb. mit rautförmlicher u. d. w. Augspäuren. Der Saftes lin., fein zügelf., weiß flöff. u. außraach. Blöff mit grobflüßig. gnäufelst. flüßer flöffly. 2. 5. - 7. Auf bittem meist jabbem flüßig od. weiß, die mit Selb. gnäufel. - E. 79. 434 Tocht! 952. - B. tortilis May. Selb. u. d. wally, lang zügelförmlich. T. prat. Jac. d. an. 906. T. undulatus Rchb. *)

Obr. 2. – Ukázka rukopisného provedení Pfundových zápisků.

Abb. 2. – Ansicht der handschriftlichen Ausführung.

především u druhů, u rodů (počtem 506) scházejí. Analytický klíč je jakoby nahrazen vnitrorodovým rozdělením, většinou ve smyslu podrodů nebo sekcí, převážně paragrafově značených, s názvem i autorem a s velice stručnou charakteristikou. Nikde, ani v tomto, není patrná snaha po originalitě, také tou dobou v podobných dílech častá.

Přesto, že text je psán rukou zjevně vypsanou, čitelnost (s výjimkou latinských názvů) je většinou obtížná. I ten, kdo zná kurent, mnohá místa nečte, spíše luští, zvláště než si na autorovo písmo zvykne. Pro toho, kdo jazyk, popř. použité odborné termíny a názvy topik nezná, může text i orientačně zůstat nedostupný.

Již název upozornil, že Pfund rozlišoval, nebo se o to snažil, druhy indigenní, zavlečené, pěstované a zplnělé. Odráží se to i v číslování, označujícím jen těch 1486 druhů, jež považoval za autochtonní (nebo širokým zavlečením plně zdomácněné). Kriterion měl na tu dobu spíše tvrdé a v mnohých případech je zřejmá váhavost. Příkladem u *Taxus baccata*, druhu, nejdříve označeném jako původní a následně jen za pěstovaný nebo zplaňující, a to přesto, že nedávno ho Pfund (1842b: 356) uvedl z hory Plechý, kde mohlo stěžít jít o vysazení. Naopak, např. u *Sempervivum tectorum*, doplnil „nikoli planě“ (str. 451) a tamtéž u *Saxifraga elatior* (*S. hostii*) zdůraznil, že v Prokopském údolí u Prahy byla vysazena. Zdaleka však ne v všech druhů mínění o původnosti překonal, příkladem u *Aristolochia clematitis*, *Imperatoria ostruthium*, *Conium maculatum*, *Echinops sphaerocephalus*, *Hyoscyamus niger*, *Agrostemma githago* (!), *Saponaria officinalis*, *Helleborus niger* a *Clematis vitalba* (str. 135, 159, 163, 203, 277, 361, 366, 431 a 442). *Polemonium caeruleum*

(str. 256) připouští z několika nalezišť jako původní, ale správně „jinak jen zplanělé“. Jako pouze pěstované nebo nejvýše co zplanělé označil např. *Digitalis purpurea* a *Staphylea pinnata* (str. 297 a 445), u nichž, zvláště u druhé, názorově předběhl dobu o více než 130 let (cf. Čelakovský 1875: 540, 1881: 879; A. Skalická in Slavík 1997: 152; Hendrych 1978: 43). Původnost naopak uvedl pro „*Cyclamen europaeum*“ v Blanském lese a od dnešního Havlíčkova Brodu (str. 338), což je otázka, bez ohledu na lokality, dodnes pro Čechy nevyřešená (cf. M. Kovanda in Hejný & Slavík 1992: 259–260). Jakoukoliv indigenu neprávem popřel pro *Humulus lupulus* (str. 129). Označil-li správně *Larix decidua* (str. 114) za dřevinu v Čechách jen vysazovanou, pak pokračující rozsáhlé změny skladby lesa asi ho zahnalý k závěru, že *Abies alba* a *Picea abies* (str. 114 a 115), „jsou (jen) lesnický zavedeny“! Závěr skoro neuvěřitelný, zvláště, znal-li Šumavu od úpatí až po hřebeny (Pfund 1842b: 364 aj.).

Druhy původní a druhotné, ale běžně se vyskytující, opatřil jednak diagnosou a stanovištní i nalezištní charakteristikou (až velmi zjednodušenou), včetně tehdy známé frekvence. Snaha po přesnosti je patrná, když uvádí druhy, známé jen z těsného sousedství Čech. Příkladně *Saxifraga nivalis* a *S. bryoides* (str. 458) z Malé Sněžné jámy v Krkonoších, ale neopomene zdůraznit „nikoli v Čechách“. Podobné druhy za součást květeny Čech nepovažuje. Totéž se týká kupř. *Helictotrichon planiculme* (str. 27), neboť celý masiv Králického Sněžníku přisuzuje Moravě, což sdílel již dříve (Pfund 1842b: 360). Taková upozornění naopak opomenul např. u *Arabis alpina* (str. 408).

Popisy jsou různě rozsáhlé, zjevně podle potřeby k determinaci (obr. 2). V hojnosti jsou používány zkratky, takže text, při průměru 10 řádek na jeden druh, je spíše obsažný než obsáhlý. Nemálo škrtnů uvnitř řádků, dílem po volné straně, je dokladem, že nešlo o kompilaci, ale spíše o sestavení na materiálu. Mnohé opravami nejsou, ale projevem snahy po zkrácení textu. Synonyma uvádí jen nejběžnější, nikoli v extensi. U nemála druhů připomíná jako variety některé typy, v té době jinými autory jako druhy připomínané nebo později, včetně současnosti, jako subspecie hodnocené. Příkladně *Sesleria caerulea* B. *uliginosa* (= *S. uliginosa*), *Molinia caerulea* B. *altissima* (= *M. arundinacea*), *Valeriana officinalis* B. *latifolia* [= *V. sambucifolia*], str. 28, 30 a 169]. Také rody jsou spíše v širším pojetí. Tím se Pfund jeví zřejmou „odchylnou“ od svých některých, zvláště pražských současníků nebo předchůdců. Nemusí být bráno za nadsázku, když též v tom ho označíme antecessorem, tedy výrazným předchůdcem L. J. Čelakovského, aniž bychom tím Čelakovskému případnou originalitu upírali. Česká jména rodů (v Jungmannově ortografii) jsou za německými většinou připojena, u druhů jde převážně jen o latinská.

Druhy řidčeji pěstované a vzácně zplaňující, dále ty, které Pfund považoval z Čech za mylně nebo neprůkazně uvedené, připomíná jen co nejstručněji. Zpravidla je uveden autor omylu, popř. o který druh se má jednat. Počet různě „rektifikovaných“ případů není malý; 300 až 350, ne-li více! Vše působí dojmem, že na tu dobu šlo o výsledek přístupu relativně kritického. Ten Pfund projevil i k vlastní práci o rodu *Verbascum*, z které použil jen vnitrorodové rozdělení (str. 277–282), takže „své“ – *V. linnaei* a *V. schraderi* – vypustil, nemluvě o četných varietách. Nepříznivěji vynívá skutečnost, že mezi 8 zárazami nezmiňuje jím popsanou (Pfund 1842a) *Orobanche avellanae* (= *O. caryophyllacea*), jindy mylně považovanou [Index Kewensis 3: 372 (1894)] za *O. alsatica*. Jsou případy, kde i jeho kritičnost selhala, když pro Čechy mylně připojil kupř. *Bupthalmum salicifolium*, *Inula ensifolia*, *Doronicum pardalianches*, *Dracocephalum ruyschiana* a *Pinguicula alpina* (str. 178, 180).

195, 319 a 330), ač jen z jediných nalezišť. Konečně, cesty poznání jsou křivolaké a nejednou i bludné a tak ani pro Pfunda v tom vyhnutí někdy nebylo.

Některých pozitivních charakteristik rukopisu všiml si již Maiwald (1904: 192) výstižnými slovy „Dílo postrádá chyby, jichž se v Čechách dopouštěli Pfundovi současníci; nezná tehdy obvyklé rozlišování rodů a druhů.“ Zároveň lze konstatovat, že úsilí, časovým odstupům u Pfunda značně neúměrné, metodicky překonalo v Čechách podobné práce předchozí

Nejmenší představu máme o povaze nezvěstného rukopisu „Repertorium florae czechicae“ W. J. Sekery, pro rok 1861 citované Maiwaldem (1904: 146). O rukopisu W. B. Seidla, Pfundovi předcházejícímu, již dávno anotovanému [in Flora, Regensburg, 1818: 48], lze podle fragmentu (Seidl 1809) uvést, že šlo o jakési enumeratio, nejasně připomínané Opizem (Opiz 1842a: 101–102). Weitenweber (1842b: 96), uvádějící značné detaily ze Seidlovy činnosti, o ničem podobném se nezmínil, ani později v tom nic určitého neuvádí (Weitenweber 1853: 190). Přesto lze mít za to, že v obou případech šlo jen o inventarizaci údajů velice rozdílných hodnot

Je zřejmé, že Pfund sestavení díla založil na herbářovém materiálu Národního muzea (až na pochybné výjimky), který z Čech mohl tehdy být v množství málo přes 8 až 10 tis., různě použitelných položek. Vedle toho, a to již snadno, zvládl literární prameny, což je též patrné. Není sporu, že tvůrčí síly byly tím značně absorbovány, ač vedle toho uveřejnil dva překlady (asi již dříve vyhotovené) a pak jen drobné práce (Pfund 1842a, 1842b, 1846). Posléze studii o planých družicích rodů *Malus* a *Pyrus* (Pfund 1848), danou v r. 1846 do tisku.

Při charakteristice Pfundova manuskriptu, rozhodně ne nadnesené, tím méně apoteotické, musí udivit, že se nedočkal vydání. Neodbytně se vnučuje otázka, proč tomu tak bylo. Spolehlivé vysvětlení není, snad jen dohady – připustme – pouze mlhavé. Z podstatně pozdější doby Friederichsen (1878: 1)¹⁾ zprostředkovaně tlumočí vyjádření L. J. Čelakovského, na dotaz mu sdělené, že „dobové okolnosti tenkrát (vydání) nedovolily“. Možné to bylo, ale co byly ty dobové okolnosti, patrné není a snad ani být nemělo. Když v Praze byly v těch letech podmínky k vydání dosti objemných děl v češtině, jako „Všeobecný rostlinopis“ (Presl 1846) nebo „Počátkové rostlinosloví“ (Presl 1848), nelze si představit „dobovou“ překážku pro vydání díla v němčině, v Čechách pro daný obor, bez ohledu na jazyk, tak důležitého. Vždyť ještě Prodrromus (Čelakovský L. J. 1867–1881) byl vydáván nejdříve německy a teprve následně v české mutaci. Jiná již v tom byla situace s Analytickou květenou (Čelakovský 1879), vyšlou česky a teprve potom, podle zachovaných stránek začátku překladu (Archiv Národního muzea v Praze), měla vyjít v němčině, k čemuž již nedošlo. Zmíněné vyjádření nebylo informací, pro rok 1847 podanou z autopsie, neboť v tom čase byl L. J. Čelakovský v dětských letech. Mohl sdělit jen to, co bylo jen tradováno. Z neuvedeného pramene se zmiňuje Maiwald (1901: 7–8), že rukopis „z různých důvodů, většinou skromností (Bescheidenheit) autora, nebyl postoupen do tisku“, ale skromnost to nebyla. Následně se Maiwald (1904: 146) omezuje jen „na různé důvody“ jako příčinu nevytištění.

¹⁾ Jinak při přejímání informací je třeba u tohoto autora dbát opatrnosti; hned v začátku se tam setkáváme s omyly. Pfunda uvádí jako Johanna Gabriela a místo pražského zaměstnání v muzeu uvádí univerzitu.

Po stránce tematiky byl pro vydání rukopisu trh volný. Nic konkurenčního nebylo, ani očekávat se nedalo. Přitom Pfund rozhodně měl kontakt s osvědčeným a široce prosperujícím nakladatelstvím J. G. Calve, jehož majitelem byl již tou dobou (1846–1854) K. B. [F.] R. Tempsky, přírodním vědám zvláště nakloněný a nadto floristicky činný (Klásterský et al. 1970: 185), později významný vydavatel ve Vídni a Lipsku. Ještě u jeho předchůdce vyšly Pfundovy překlady z francouzštiny. Nemůžeme odmítnout možnost, že překážkou mohla být právě relativní kritičnost a odborná kvalita rukopisu. Ta, u některých vlivných kruhů nebo jen jedince, mohla vést až k nelibosti. Kdyby to byly opravdu „dobové okolnosti“, pak by mohly mít jediné podobu obtíží finančních. Ty bývají přechodné a rukopis mohl být vydán o něco později, neboť na morální zastarání lze podle obsahu usuzovat až tak o deset let po dokončení. Nevyvratitelnou skutečností je, že substituován byl teprve Prodromem (Čelakovský L. J. 1867–1881), kterým byl opravdu vysoce překonán, anebo podobností rozsahu až Analytickou květenou (Čelakovský L. J. 1879).

Národnostní vztahy asi v tom také roli hrát nemusely nebo ani nemohly. Přesto, že smýšlením byl Pfund zřejmě teritoriálně Velkoněmcem, pro což jsou nezvratné doklady. Jeden je v podtitulu monografie rodu *Verbascum* (Pfund 1840) – „Deutschlands Bärtlunge oder Wollkräuter (Königskerzen), mit besonderer Berücksichtigung der böhmischen Arten“. Jakoby Čechy byly územně součástí Německa. Ještě výmluvnější je toho doklad v práci o *Orobancha avellana* (Pfund 1842a), domněle novém druhu, popsaném jím z obory Hvězda u Prahy. Přesto název pojednání uvádí „nový německý druh“ rodu *Orobancha*. O něco mimořádného se v tom nejednalo, byly to jen nálady doby kolem sněmu ve Frankfurtu...

Zvláštností je, že u Pfundova rukopisu došlo k jakémusi polozapomnění. Čelakovský L. J. (1867: V–VIII) jmenuje Pfunda mezi osobami o výzkum Čech zasloužilými, ale na daném místě se o existenci rukopisu nezminil. Přitom rukopisnou „Botanische Topographie Böhmens“ F. M. Opize uvést tam neopomenul. V textu ale Pfundovo dílo cituje (Čelakovský L. J. 1871: 167, 170, 341, 343 et 570), tedy ojediněle a zkratkově i pozměněně („Pfund Fl. Böhm.“ nebo „Pfund in Fl. Böhm. mkp.“). V souvislosti se *Senecio vernalis* (str. 240) slova z Pfunda (str. 348) dokonce v uvozovkách přebírá, aniž by pramen připomenul. Vedle toho na samotného Pfunda, nikoli na rukopis, odkaz bývá (Čelakovský L. J. 1871: 121, 135, 159, 161, 185, 193, 206, 239, 258, 272, 280, 283, 320, 336, 344 et 359; 1875: 406; v dalších stránkách, až na ojedinělost, nepřipomenut!). Dokonce ho uvádí jako autoritu, jinde píše, že jeho „údaje jsou často nespolehlivé“ (Čelakovský L. J. 1871: 318, 1881: 750). Teprve v dodatcích je Pfund lakonicky připomenut jako autor „eine handschriftliche Flora Böhmens“ (Čelakovský L. J. 1881: 920).

Celkem nedávno považují Klásterský et al. (1970: 142) za pravdivé sdělení, že Pfundův rukopis je „neznámo kde uložen“, i když Maiwald (1904: 192) uvedl místo uložení i původní signaturu (37 B 1), včetně nejširší informace, jaká zatím o manuskriptu vůbec byla. Dalo by se očekávat, že Pfund a rukopis bude v příslušné souvislosti zmíněn např. i v nejnovější české květeně (V. Skalický et al. in Hejný & Slavík 1988: 19–30), ale není.

Při významu, dávno již téměř jen historickém, nemusí být Pfundovo dílo ani dnes bezcenné. Příležitostně lze v něm nalézt místa, která poslouží např. při studiu či hledání podkladů pro dobové změny výskytu nebo nepřímá či i přímá svědectví přítomnosti některých druhů v naší květeně. V té věci, kdyby bylo vytištěno, bylo by v pozdějších dobách, včetně dneška, nejednou užíváno. Lze to potvrdit z autopsie.

S odstupem dlouhých let a snad právě proto, můžeme říci, že neúspěch ve vydání Pfundova rukopisu byl převlečkou škodou. Menší pro autora, než pro botaniku v Čechách, když nechceme říci – pro českou botaniku. Lze soudit, že jejím vydáním by se vývoj floristického poznávání Čech urychlil a pozitivněji nasměroval. Toho bylo do značné míry dosaženo teprve úsilím L. J. Čelakovského, kdy po stránce tématické i metodologické, citelná mezera začala být, ale o 20 let později, vyplňována¹⁾.

J. D. Ch. Pfund

J. Pfund se narodil 8. 11. 1813 v Hamburku jako syn lékaře, P. J. W. Pfunda. Studium medicíny pokračoval v dráze otce, ale záhy se rozhodl věnovat botanice, což se mu jen z části vyplnilo. Kde studoval (Hamburk to být nemohl), zjistit se nepodařilo, jen z blízkosti k rodišti lze usuzovat na Greifswald nebo Berlín. Nicméně, studia doktorátem asi neukončil, přesto, že na četných místech jako Med. Dr. byl uváděn. Wickens (1970: 191) míní, že Pfund sám tak nikdy neučinil. Doklad toho lze vidět na překladu Jussieu (1844), kde na titulním listě jsou uvedeni „Med. Dr. H. M. Schmidt-Göbel und J. Pfund“. Absence označení u Pfunda zdá se být jednoznačná. Samostatně pořídil z francouzštiny překlad další, s tematikou mykologickou (Montagne 1844) a ani tam titul us nevedl. Vše toto odpovídá pravdě, ale přesto se Wickens mýlil. Dokladem je Pfundův podpis, v němž před jménem (obr. 1) je jím vypsáno něco, co nelze číst jinak, než jako Med. Dr. Kde a jak Friederichsen (1878) tento podpis získal, aby ho pod Pfundovu podobiznu umístil, vědět nelze. Jak uvidíme, není to v tom záhada zdaleka jediná.

V říjnu r. 1838 se Pfund objevuje v Praze. Zájmem o botaniku i schopnostmi, se v zdejších přírodovědeckých kruzích záhy uplatnil. V září 1840 ukončil studii o rodu *Verbascum*, se zvláštním zřetelem k českým druhům (Pfund 1840). Pojednání bývá citováno jako „Berchtold & Pfund“ (např. Stafleu & Cowan 1976: 184), ale neprávem, a to jak podle titulní stránky, tak i tím, že „ekonomicko-technické a medicínální“ poznámky F. Berchtolda tvoří zcela nepatrnou část. Také předmluva je podepsána jen Pfundem, uvádějícím, kromě jiného, na jakém materiálu studii vypracoval. Vedle muzejní sbírky jmenuje soukromé herbáře 10 sběratelů, na tehdejší poměry a Prahu zvlášť, počet nemalý. Studie v malém pozměnění (Pfund 1841), působícím dojmem pouhé přesazby nebo preprintu (Stafleu & Cowan 1983: 229), vyšla jako součást ekonomicko-technické květeny Čech (Berchtold et al. 1836–1841). Weitenweber (1842a: 93–94) ji uvádí, ač se to nezdá logické, jako separátní výtisk z uvedené květeny, přesto, že ta vyšla později.

¹⁾Z historie naší botaniky možno uvést ještě jeden, ne-li horší, pak alespoň podobný „osud“. Z archivovaného rukopisu (Národní muzeum, Praha) je zřejmé, že L. J. Čelakovský, krátce před smrtí (1902), dokončil dvoudílné „Základy fylogenetické morfologie rostlinné“. Dílo bylo určené a dokonale připravené k vydání, což se neuskutečnilo. Podle zachovaných dopisů se jednání o vytištění vlekla až do smrti syna, L. F. Čelakovského, v r. 1916. Ten o existenci manuskriptu psal (Čelakovský L. F. 1903: 11) jako jediný, ač v němčině název nevedl přesně. Z téhož pramene je o tom stručná zmínka ještě jednou [Ottův slov. nauč. 28: 212, Praha (1909)]. Jinak se o pozoruhodném tom díle nezmínil nikdo, ač k tomu příležitost přímo nabízel (např. Eisnerová-Spudilová 1965, Slavíková 1969). Původce či spolupůvodce nevydání je v tomto případě snadno zjištělný a ani osobní důvody se tu za odbornými neskryjí. Tak na adekvátní náhradu fylogeneticky pojaté morfologie, když opomeneme výborné učebnicové podání Luxové (Luxová 1974), čekáme u nás dodnes.

Získané kontakty vedly k tomu, že 1. ledna 1842 nastoupil jako asistent do botanických sbírek Národního muzea, kde vedoucím byl K. B. Presl (Chalupa 1970: 76 et 92). Tomu již v předmluvě studie o rodu *Verbascum* děkuje za pomoc při jejím zpracování. Lze se domnívat, že příznivé prostředí dalo mu záhy možnost k vypracování díla, o které se nám hlavně jedná. Jaký podíl, či dokonce podnět v tom měl K. B. Presl, známo není, ale bez jeho souhlasu k takové Pfundově činnosti dojít nemohlo. Na díle začal rozhodně pracovat ještě v r. 1842, ne-li dříve, neboť již v tom roce se o jeho vydání (!) zmiňuje a dokonce uvádí uplatněný název (Pfund 1842b: 367). Je udivující, že za pouhých pět let, při nesporně kritickém přístupu, tím větší pracnosti, dílo tak obsáhlé mohl dokončit. Máme však důvody usuzovat, že v Čechách z autopsie poznal jen málo území, ve srovnání např. se svým současníkem M. Pöchem (Pfund 1846), též z Německa pocházejícím.

Těch podnětů, včetně nepřímých, mohlo být více. Jeden nalézáme v drobném pojednání sepsaném 1. března 1842 (!) Opizem (Opiz 1842b: 160), konkrétně ve slovech „Wimmerova Flora von Schlesien, Breslau 1841 (která je pro nás, tak dlouho žádnou podobně kompendiosní květenou Čech [Flora Böhmens] nemajících, ještě nejpotřebnější)“. Porovnejme časovou shodu, ale i názvy – šlo o náhodu nebo o spolupopud k práci...?

Pfundova menší znalost floristického terénu je patrná již z toho, že uveřejnil jen jedinou takovou práci, zachycující cestu po Předšumaví a Šumavě (Pfund 1842b). I tak je to z té končiny po C. Sternbergovi, I. F. Tauschovi a C. Neningovi jedna z prvních prací, ač pozdějšími autory byla snad důsledně opomíjena. Pro posouzení Pfundova přístupu nebo alespoň jeho snah je možno z ní citovat, že „nepřipomíná žádnou rostlinu, o jejíž správnosti (určení) není přesvědčen, a kterou by nemohl doložit položkou, uloženou v Národním muzeu“.

Přesto k některým údajům nutno mít více než pochybnosti, jako je lokalita „v blízkém lese u Třeboně nalézáme listy (!) od *Erythronium dens-canis*“ (str. 361). Podobně od Hradčistě u Kaplic („zum hradischer Berge“) jmenuje (str. 363) dokonce „*Anemone narcissiflora*“ a „*Gentiana acaulis*“ (str. 363). První z nich proto připomíná v rukopise (str. 439) ze Šumavy, u druhé, též od Černé v Pošumaví (str. 364), nelze nikterak zjistit či usoudit, o co se jednalo. Totéž platí o neméně mylném údaji *Juncus trifidus* od Zlaté Koruny (str. 366); chybu si později uvědomil a v rukopise květeny (str. 61) ho zná jen z Krkonoš. Zcela pochybně vyznívá též *Tulipa silvestris* „z okolí Čes. Krumlova“ (str. 368). Jednalo se o determinační omyly, byť dílem zcela povrchní, rozhodně ne o úmysl jakýchsi podvrhů, ač jejich období, započaté kdysi J. Mayerem a F. W. Schmidtem, tehdy ještě zcela neskončilo.

Lokalita „za Novými Hrady v Pucheřském lese (Pucherwald – u Pohoří na Šumavě) je *Anemone pulsatilla*“ (str. 362) by se mohla nejdříve vztahovat k *Pulsatilla vernalis*. Právě z této práce pochází údaj „*Cyclamen europaeum*“ (str. 366) z Blanského lesa, zjevně přímo z vrchu Kleť, odkud Pfund připomíná též *Botrychium matricarioides* (= *B. multifidum*), v Čechách nyní asi zaniklé. Zcela důvěryhodná je např. lokalita „výšina na pravém břehu Vltavy u Černic“ (osada obce Rájov) – *Herminium monorchis* (str. 366).

Za zmínku zvláště stojí kupř. text, že „*Isoetes lacustris* se vyskytuje nejen u Plešného jezera, ale ještě na více (!) jezerech Šumavy, níže ležících“ (str. 367). Ta obecně uvedená naleziště lze vypustit, ale údaj je zajímavý tím, že se jistě jednalo o *I. echinospora*, chybně určenou, právě tam nalezenou L. F. Čelakovským teprve r. 1892 (Čelakovský L. J. 1894: 6, cf. P. Tomšovic in Hejný & Slavík 1988: 204).

Pozornost zasluží i to, že Pfund si dokonce všimnul změn vegetace, člověkem způsobených. Příkladně uvádí „*Erica tetralix*, která dříve opravdu rostla v čistině Habichtsau

(Habicht, osada obce Bližná), kde byla ještě 1830 sbírána, nyní úplným vysušením půdy bez stop zaniklá“ (str. 367–368). Byl to prostor podle katastrální mapy z r. 1826 (Ústřední archiv zeměměřictví a katastrů, Praha, č. 1576) asi 77 ha rozlehlý a správněji označený jako Habichau, uprostřed mezi dvorem stejného jména (dnešní osada Jestřabí) a břehem Vltavy; prostor, dnes již zatopený. Jednalo se ovšem o *E. herbacea*, jak patrně ze vzpomínaného manuskriptu (str. 351), kde *E. tetralix* je pro Čechy dodatečně škrtnuta a u *E. carnea* (= *E. herbacea*) připsáno „Budějovický kraj“¹⁾.

Podnětem k sepsání článku nemusela být samotná cesta tím okrajem Čech, ale mohlo i jít o reagování na seznam některých rostlin, vyhotovený pro tehdejší Budějovický kraj I. Duschkem, přehlédnutý A. J. C. Cordou (!) a uveřejněný Zippem (Zippe 1841: XXVIII–XXIX). Obsahoval plejádu druhů, zjevně v tom kraji nerostoucích. Pfund (1842b: 367) sice dané pojednání necituje (vyhledání bylo pracné), ale většinu těch druhů jmenuje, dokonce jako „směšné (lächerlichen) údaje“. Souvislost je zřejmá – o té vzpomínané „skromnosti“ se mluvit nedá.

Poslední prací, kterou Pfund v Praze vytvořil, je studie o družích z okruhu rodu *Malus* a *Pyrus*. Vlastně to, co bylo uveřejněno (Pfund 1848), je jen velice stručné excerptum obsahujícího celku, přímo Čech se netýkajícího. Zvláštní je, že jde jen o výtah a nadto předložený 17. 12. 1846 na zasedání Učené společnosti F. X. Fieberem, více entomologem [(cf. Klášterský et al. 1970: 78). Přesto r. 1841 zvolen členem Royal Bot. Soc. v Edinburghu (Prag. Beibl. Ost West 1842: 68).]. Přitom z předních botaniků byl přítomen J. S. Presl. Ani originál protokolu dotýčné schůze (Archiv AV ČR, Praha, Kart. 10, Sign. 28) nám v tom nic neříká, ač na programu více nebylo. Daná skutečnost, stejně jako uveřejnění pouhého výtahu, mohla by signalizovat i změny ve Pfundově společenském postavení.

Máme důvod k úvaze, že prostředí muzea mělo pro Pfunda význam ještě v jednom. Jak bylo uvedeno, neukončil studia medicíny doktorátem nebo jsou v tom odůvodněné pochybnosti. Nejvýše měl dosáhnout licence ranlékaře (felčara), což byla – mimochodem – i záležitost vzpomínutého A. J. Cordy. Na titulní stránce rukopisu, vlastní rukou pod svým jménem, uvedl „Doctor der Philosophie“! Ani takové označení nenalézáme, jak již uvedeno, u překladů, v r. 1844 uveřejněných. Z toho lze usuzovat, že se Pfund v Praze zapsal na filozofické fakultě a studiem přírodních věd tam dosáhl doktorátu.

K dovršení všech nejasností, skoro záhad, jsem se mezi posluchači filozofie (obliganty i privatisty) s jeho jménem v seznamech, údajně neúplných, nesetkal (Archiv Univerzity Karlovy, Praha). Nadto kdysi tamtéž uložená promoční kniha téže fakulty zmizela v rukou německých okupantů, takže ověření doktorátu filozofie z té doby v naší moci není.

Záležitost je však poněkud objasněna dopisem jeho otce (z 29. 10. 1838 – Archiv Národního muzea, Praha), kterým se obrací na A. J. Cordu, s nímž již dříve byl ve styku (obsah staršího dopisu, bez data). Sděluje, že syn 4. 7. 1838 odcestoval z Hamburku do Prahy, aby tam jako botanik (!) studoval přírodní vědy. Cestu přerušil v Drážďanech, odkud také

¹⁾ Domnělý výskyt *E. tetralix* u Bližné nelze spojovat s údaji o nalezišti od nedaleké Černé v Pošumaví, nalezišti beztak druhotném a nadto zaniklém (cf. B. Křisa in Hejný & Slavík 1990: 496). K lokalitě „Mrtvý Luh u Volar“, povahy stejné, dodejme, že vznikla až kolem r. 1910, kdy 12. 7. byla dokončena stavba dráhy Volary – Černý Kříž (Kubitschek & Schmidt 1921: 80), se kterou, resp. s jejíž stavbou se tamní výskyt *E. tetralix* později důvodně spojoval a vysvětloval pravděpodobným, ač u nás asi jedním z nekurioznějších způsobů zavlečení (Tannich 1929: 367).

podal rodině 1. 9. zprávu, že pokračuje do Prahy. Je to logické, semestr začínal v říjnu a jako absolvent lékařského studia (byť bez doktorátu), mohl se zapsat se všemi nároky jako extraordinární posluchač na filozofické fakultě. Do r. 1842 mu existenční minimum mohla zajistit koncese ranlékaře, tehdy ještě běžná.

Konečně, nás zajímá hlavně napsané dílo, i když také, pak ale rozhodně méně, peripetie Pfundova žití. Jak vidět, ty jsou pro naše poznání méně přístupné a bez dílčí rekonstrukce se v tom neobejdeme. Zdá se, že alternací s údajně mylným присouzením titulu Med. Dr. zůstala záležitost Ph. Dr. přehlédnuta a i Maiwald, který rukopis (rozhodně celý) měl v ruce, přešel to bez povšití. Je docela možné, že doktorátu dosáhl teprve krátce před ukončením svého spisu a mohl to být právě rok 1846, popř. práce, k rodům *Malus* a *Pyrus* jako disertace. Porovnání se zaměřením tehdejších přírodovědných disertací, pokud jsou známé, by tomu i tématicky odpovídalo. Jistota však není a asi jí nebude.

Z Národního muzea však Pfund 4. ledna 1848 odchází. Důvodem měla být tamní přechodně nepříznivá situace, což pravdě bude odpovídat. Místo zůstává až do 3. 12. 1850 neobsazeno, takže tam M. Dorinitzer ze zoologie jen vypomáhá (1848–1855) a I. Böhm, tamtéž posléze nastoupivší, je zprvu jen bezplatným asistentem. Srovnání s personální situací na odděleních mineralogie a zoologie (Chalupa 1970: 91) by finanční potíže nepřímou též potvrzovalo.

Friederichsen (1878: 2) i Maiwald (1904: 118) píše o materiálních starostech, vedoucích Pfunda k tomu, že z Prahy odchází, a to až do daleké Alexandrie. Uplatnil se tam jako lékař, což je prokázáno (!), stejně jako učitel a posléze jako účastník expedic do Súdánu. V Egyptě se příležitostně opět věnoval botanice, ač s výjimkou jediné drobné práce (Pfund 1874) nic nepublikoval. Sebraný materiál se však dostával do různých sbírek, ze kterých Stafleu & Cowan (1983: 229) uvedli Berlín (zničené), Hamburk, Prahu (Průhonice), Kodaň, Saint Louis, Washington, Rostok a Káhiru.

Účast na druhé, celkem dlouhodobé (1875–1876) súdánské výpravě, kde opět působil jako přírodovědec a zřejmě též jako kreslíř, stala se mu osudnou. Na západě středního Súdánu, v Al Fashir, při úpatí pohoří Jabal Marrah, dne 21. srpna 1876 umírá. Friederichsen (1878: 1) jako příčinu uvádí „klimatickou horečku“, tak tehdy označovanou maximální dehydrataci organismu.

Zhodnocení Pfundovy práce v súdánských expedicích obsažně podal až Wickens (1970: 195–207), ačkoli část materiálu publikoval Zarb (1879) a botanické poznámky k dopisům (Pfund 1878), hlavně manželce Idě z expedice zasílaných, uveřejnil Ascherson (1880).

Souhrn

Pojednání je věnováno rukopisu „Flora Böhmens...“, sepsaném Johannem Danielem Christianem Pfundem v letech 1842 až 1847. Ke škodě věci vydán nebyl. Příčinu nevydání prokázat nelze, a nutno se spokojit jen s poněkud odůvodněnými domněnkami, z kterých lze vyloučit vlivy ekonomické a rozhodně zcela odborné, nikoli vlivy osobní. Poněkud podrobnější studium ukázalo, že šlo o dílo relativně kritické, pro tu dobu a místní poměry představující v souhrnném poznání květeny Čech značný pokrok. Lze říci, že bylo rozhodně cenné, v rozsahu 524 stran (dnešních ca 51 autorských archů). Nevydání bylo zřejmou újmou nejen rukopisu a autorovi, ale i botanice v Čechách, kde na kritičtější přístup v poznání květeny bylo nutno čekat až do začátku vydávání. pochopitelně značně dokonalejšího díla „Prodromus der Flora von Böhmen“ L. J. Čelakovského, tedy o dvacet let později (1867).

Pfund v Praze pobýval jen nemnoho let (1838–1848), což je na celé věci zvláště podivné. Pocházel z Hamburku (1813) a v Praze byl na místě asistenta K. B. Presla (1842–1848) v botanických sbírkách Národního muzea. Průkazně z ekonomických důvodů byl však nucen místo opustit a odešel jako lékař do Alexandrie. Odtamtud se účastnil dvou expedic do Súdánu, kde během druhé, dlouhodobé expedice zemřel (1876).

Zusammenfassung

Die Abhandlung befasst sich mit dem alten Manuskript des Werkes „Böhmens Flora“, das von Johann Daniel Christian Pfund in den Jahren 1842–1847 verfasst wurde. Leider wurde es nicht herausgegeben, obwohl es das Zensurverfahren schnell und erfolgreich passierte. Die Ursache, warum das Werk nicht herausgegeben wurde, kann nicht ermittelt werden, wir sind jetzt nur auf einigermaßen begründete Vermutungen angewiesen, aus denen die eng persönlichen Einflüsse nicht ausgeschlossen werden können, wobei jedoch die ökonomischen oder begründeten Fachgründe keinesfalls in Erwägung kommen.

Das etwas eingehendere Studium des Manuskripts hat gezeigt, dass es sich um ein relativ sehr kritisches, für die damalige Zeit und lokalen oder regionalen Verhältnisse in der allgemeinen Erkenntnis der böhmischen Flora einen erheblichen Fortschritt darstellendes Werk handelte. Man kann sagen, dass es jedenfalls ein wertvolles, 524 Seiten umfassendes Werk war. Das Nichtherausgeben war ein grosser Nachteil nicht nur für den Autor und das Werk selbst, sondern auch für die Botanik in Böhmen, wo auf einen mehr kritischen Zutritt zu der Erkenntnis der heimischen Flora bis zum Anfang des Herausgebens des – natürlich weit vollkommeneren – L. J. Čelakovskýs „Prodromus der Flora von Böhmen“, d. h. um zwanzig Jahre später (1867), gewartet werden musste.

Der Autor des Manuskripts hielt sich in Prag nur eine relativ sehr kurze Zeit (1838–1848) auf, was an der ganzen Sache besonders sonderbar ist. Er stammte aus Hamburg (1813) und in Prag versah er die Stelle des Assistenten von K. [C.] B. Presl in den botanischen Sammlungen des Nationalmuseums (1842–1848). Aus nachweisbar ökonomischen Gründen musste er jedoch diese Stelle aufgeben und übersiedelte nach Alexandrien, wo er als Arzt tätig war. Ausserdem nahm er an zwei Expeditionen nach Sudan teil, wo er während der zweiten, langfristigen Expedition starb (1876).

Literatura

- Ascherson P. (1880): Einige Bemerkungen zu Dr. Pfunds Reisebriefen. – Mittheil. Geogr. Ges. Hamburg 1878–79: 124–132.
- Barnhart J. H. (1965): Biographical notes upon botanists. Vol. 3. – Boston.
- Berechtoľ F. et al. (1836–1841): Oekonomisch-technische Flora Böhmens. Vol. 1.–3. – Prag.
- Bossert T. W. (1972): Biographical dictionary of botanists represented in the Hunt Institute. – Boston.
- Čelakovský L. F. (1903): Ladislav J. Čelakovský. Nekrolog. – Sitz.-Ber. Böhm. Ges. Wiss., Prag, Cl. 2., 1902/40: 1–31.
- Čelakovský L. J. (1867, 1871, 1875 et 1881): Prodromus der Flora von Böhmen. Vol. 1.(1867), 2. (1871), 3. (1875) et 4. (1881). – Prag
- Čelakovský L. J. (1879): Analytická květena česká. – Praha.
- Čelakovský L. J. (1894): Resultate der botanischen Durchforschung Böhmens ... 1891 und 1892. – Sitz.-Ber. Böhm. Ges. Wiss., Prag, Cl. 2., 1893/10: 1–38.
- Eisnerová-Spudilová V. (1965): Plant morphology and Ladislav Čelakovský (1834–1902). – Acta Hist. Rer. Natur. Techn., Praha, 1: 103–123.
- Friederichsen L. (1878): Einleitung. – In: Pfund J., in Mittheil. Geogr. Ges. Hamburg, 1876–77: 1–5.
- Hejný S. & Slavík B. (eds.) (1988, 1990 et 1992): Květena České (socialistické) republiky. Vol. 1.(1988), 2.(1990) et 3. (1992). – Academia, Praha.
- Hendrych R. (1978): Původní nebo nepůvodní rostliny naší květeny. – Živa, Praha, 26: 2–5 et 50–52.
- Hendrych R. (1980): Kommt *Staphylea pinnata* in Böhmen als ursprüngliche Art vor? – Preslia, Praha, 52: 35–53.
- Hendrych R. (1996): Nálezy a výskyt *Narthećium ossifragum* v Čechách. – Zprávy Čes. Bot. Společ., Praha, 31: 147–166.
- Chalupa A. (1970): Zaměstnanci Národního muzea v letech 1818–1968. – Čas. Nár. Muz., Praha, 137–139 (1968–1970): 50–101.
- Jussieu A. (1844): Elementarkurs der Botanik. – Prag.
- Klásterský I. et al. (1970): Botanikové na českém a moravskoslezském území. – Zprávy Čs. Spol. Děj. Věd Techn., Praha, 14–15: 1–213.
- Kosteletzky V. F. (1824): Clavis analytica in floram Bohemiae ... – Pragae.

- Kubitschek R. & Schmidt V. (1921): Wallern und die Wallerer. – Budweis.
- Luxová M. (1974): Anatomie a morfologie rostlin. Ed. 2. – Stát. zeměděl. nakladatelství, Praha.
- Maiwald V. (1901): Die opizische Periode in der floristischen Erforschung Böhmens. – Jahr.-Ber. Obergymn. Braunau/Böhm. 1901: 1–102.
- Maiwald V. (1904): Geschichte der Botanik in Böhmen. – Wien & Leipzig.
- Montagne C. (1844): Skizzen zur Organographie und Physiologie der Classe der Schwämme. – Prag.
- Opiz P. M. (1842a): Nekrolog. – Ost West, Prag, Beibl. 6 (25): 101–102.
- Opiz P. M. (1842b): Botanische Ausflüge. – Ibid., 6 (39): 159–160.
- Pfund J. (1840): Monographiae generis *Verbascum* prodromus. – Prag.
- Pfund J. (1841): Wollkraut, Bärling, *Verbascum* Tournefort. – In: Berchtold F. et al., Oekonomisch-technische Flora Böhmens 4: 352–424, Prag.
- Pfund J. (1842a): Beschreibung einer neuen, deutschen *Orobanchae*. – Flora, Regensburg, 26: 182–183.
- Pfund J. (1842b): Bericht über eine Excursion in den Böhmerwald. – Neue Beitr. Med. Chir., Prag, 1842: 359–368.
- Pfund J. (1846): Todesfälle. Dr. Med. J. Pösch. – Flora, Regensburg, 29: 94–95.
- Pfund J. (1847): Böhmens Flora. – Ms., Národní muzeum, Praha. [Sign. VI B 33.]
- Pfund J. (1848): Übersicht der bisher bekannten wilden Apfelarten. – Abhandl. Böhm. Ges. Wiss., Prag, ser. 5, 5 (1847): 9–12.
- Pfund J. (1874): Zwei Tage in Suez. – Flora, Regensburg, 57: 412–415.
- Pfund J. (1878): Reisebriefe aus Kordofan und Dar-Fur, 1875–76. – Mitteil. Geogr. Gesell. Hamburg 1876–77: (Separatum) 1–184.
- Pohl J. E. (1809 et 1814): Tentamen florae Bohemiae. Vol. 1 (1809) et 2 (1814). – Prag.
- Presl J. S. (1846): Všeobecný rostlinopis. Vol. 1. et 2. – Praha.
- Presl J. S. (1848): Počátkové rostlinosloví. – Praha.
- Presl J. S. & Presl C. B. (1819): Flora Čechica. – Pragae.
- Seidl W. A. B. (1809): Flora Böhmens. Vol. 1. – Ms., Bot. odd. Národního muzea, Průhonice. [Sign. 53.]
- Slavík B. (ed.) (1997): Květena České republiky. Vol. 5. – Academia, Praha.
- Slavíková Z. (1969): K významu L. J. Čelakovského pro vývoj rostlinné morfologie. – Děj. Věd. Techn., Praha, 2: 32–38.
- Staffeu F. A. & Cowan R. S. (1976, 1983): Taxonomic literature. Ed. 2. Vol. 1. (1976) et 4. (1983). – Bohn, Scheltema & Holtema etc., Utrecht etc.
- Tannich A. (1929): Flora von Böhmen. – Prag. [Originál bez vrocení, ale bibliograficky se mi podařilo zjistit, že dílo bylo vydáno 1929.]
- Weitenweber W. R. (1842a): Kritischer Anzeiger. – Neue Beitr. Med. Chir., Prag, 1842: 89–95.
- Weitenweber W. R. (1842b): Nekrolog. – Ibid., 1842: 96.
- Weitenweber W. R. (1853): Biographische Skizzen böhmischer Naturforscher. – Lotos, Prag, 3: 188–191.
- Wickens G. N. (1970): J. D. C. Pfund, a botanist in the Sudan with the Egyptian Military Expeditions, 1875–76. – Kew Bull., London, 24: 191–216.
- Zarb J. H. (1879): Rapport fait ... sur less spécimens botaniques colligés en 1875 et 1876 par le Dr Pfund. – Le Caire.
- Zippe F. X. M. (1841): Allgemeine Uebersicht. – In: Sommer J. G., Das Königreich Böhmen. 9 (Budweiser Kreis): I–XXXV, Prag.

Došlo 17. prosince 1997

Přijato 27. února 1998